

3. Байпақов К.М. Қазақстан тарихы: Этноформалық процестер және этносаралық қатынастар. - Алматы: Арыс, 2006.
4. Нүрпейісова К.Н. Қазақ халқының этногенезі: тарихи даму мәселелері. - Алматы: ҚазМУ баспасы, 2004.
5. Ким М.С. История и культура казахов. - Алматы: Ғылым, 1999.
6. Әбілқасымова М.К. Қазақ халқының этникалық тарихы. - Алматы: Білім, 2007.

ТАЛҒАР МОНЕТАЛАРЫ

Балтагул С.Б

Ғылыми жетекшісі: PhD Есен С.Ғ.
Астана Халықаралық университеті
symbat20070121@gmail.com

Астана қ.

Ортағасырлық Талғар қаласы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының маңызды нысандарының бірі. Қаланың атауы А.Н. Бернштам мен Ә. Марғұланның жүргізген жұмыстарының нәтижесінде анықталған болатын. Қала керуен жолының бойында орналасып көптеген мәдениеттердің тоғысқан орталығы болды. Ортағасырлық қала орнынан басқа қалаларда басылып шыққан тиындар да табылған. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған бұл тиындар өңірдің экономикалық байланыстарын ғана емес, сонымен қатар халықтың тұрмыс-тіршілігін, мәдени құндылықтарын және шет елдермен байланысын көрсететін дереккөз ретінде ерекше орын алады. Мақаланың мақсаты – Талғар тиындарының тарихи-мәдени маңыздылығын ашып көрсету, олардың ғылыми зерттеулердегі рөлін талдау және бұл жәдігерлердің қазіргі заманғы Қазақстан тарихын түсінудегі өзектілігін анықтау. Талғар тиындары тек өткенді зерттеу құралы ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның мәдени мұрасын сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізудің маңызды бөлігі ретінде қарастырылады.

Ұлы Жібек жолының бойындағы қалалар қашанда Орта Азия кеңістігінде үлкен рөл атқарды. Сауда керуендері қалалардың салынуы мен дамып, өркендеп өсуіне жол салды. Қытайдан шыққан керуен жолдарының тармақтары Қазақстан территориясын бірнеше бағытта кесіп өткен. Сол жолдардың бірі Шу өзенін бойлап келіп Тасөткел (Ташуткөл) өткелі арқылы өтіп, Іле ойпатына өтетін жол болған. Сол жолдың бойында Алматы, Талхир (Талғар), Эквиус (Іле-Оғыз), Қаялық (Қойлық), Ілан-Балық қалалары орналасқан [1,62 б]. Дәл осы жолдың бойында орналасқан ірі қаланың бірі-Талхир (Талғар). Талғар қаласының ерекше бір бөлігі монеталардың табылуы болып табылатынын атап көрсету маңызды.

Талғар (Талхир) қаласы Талғар қаласының қазіргі оңтүстігінде, таулы Талғар өзенінің жағасында, биік жартасты, көрікті шатқалда орналасқан. «Талғар» топонимі ерте кезеңдерден сақталған болса керек. Мұндағы – «ғар» үндіоуропалық тілдерден аударғанда «тау» деген мағынаны білдіретіндігі айтылады [5,326-420 б]. Талхир туралы қызықты мәліметтер X ғасырдың соңғы ширегінде парсы тілінде жазылған «Худуд әл-Алам» («Әлем шекаралары») атты географиялық еңбекте бар. В.В. Бартольдтың пікірінше, «белгісіз автор Орта Азияның, әсіресе оның шығыс бөлігінің географиясы жөнінде өз дәуіріндегі араб замандастарына қарағанда әлдеқайда терең білімге ие болған». Осы еңбекте Ыстықкөл көліне жақын жерде, джікілдер мен қарлұқтар иеліктерінің шекарасында орналасқан Тон және Тальхиза (Тальхир) атты екі елді мекеннің аты аталған [7,75 б]. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде ескерткіштің өмір сүрген уақыты анықталды. Қала VIII ғасырда пайда болып, XIII ғасырға дейін қарқынды дамыған. Белгілі археологтар А.Н. Бернштам мен Ә. Марғұлан ежелгі Талхиз қалашығы қазіргі Талғар қаласының орнында болғандығын болжаған [2, 79-81 б; 4, 59-62 б]. Ескерткіште археологиялық қазба жұмыстары 1970 жылдардан бастау алған. Бастапқыда И.И. Копылов басқарған Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының экспедициясы, ал 1970-жылдардың екінші жартысынан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Т.В. Савельева басқарған археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізген. Ескерткіш аумағында табылған жәдігерлер оның орта ғасырларда сауда орталығы болғанын көрсетеді. Мұнда Қытайдан, Таяу және Орта Шығыстан, Үндістан мен Жапониядан құнды тауарлар жеткізілген [1,64 б]. Қала аумағындағы үйлердің орнын ашу кезінде Қытайдан әкелінген қола айна мен фарфор ыдыстар, Ираннан әкелінген қола құмыралар мен табақтар, Үндістаннан әкелінген піл сүйегінен жасалған бұйымдар, Самарқандтан алынған қыш ыдыстар табылған. Жапониядан Тальхирге фаянс табақ келген. Оның үстінде теңіз пейзажының фонында алтын жалатылған сәнді киімдер киген адамдар бейнеленген. Талхир қаласында металлургия, шойын құю, қола құю және қыш өндірісі де болған. Талғардың қыш бұйымдары өзіндік стильдік ерекшелігімен және әшекейлерімен ерекшеленді. Сонымен қатар, қалада айна өндіру ісі болғандығы белгілі болған.

1968 жылы Талғар қалашығында жүргізілген қазба жұмыстары барысында бірнеше монета табылды. Көптеген табылған монеталар мыс металынан жасалған және жазулары нашар сақталған. Бірақ №1 тандырдың жанынан табылған монета, жақсы сақталған. Ол «Қадр-Тафғач-хакан» титулымен Сүлейменнің атынан соғылған. Ұқсас монеталар туралы Е.А. Давидович жазған. Талғар монетасы осындай монеталардың алғашқы

нұсқаларына жатады. Е.А. Давидовичтің пікірінше, мұндай монеталар провинциялық монета сарайында соғылған, бұл кезде Сүлеймен билеуші болған, бірақ ол бүкіл Мауераннахр тағына 1097 жылы отырғанға дейін үміткер ретінде қарастырылған. Алайда, Талғардан табылған жалғыз монетаға қарап, Сүлеймен бұл қаланың билеушісі болды деп нақты айту қиын [6, 21-28 б]

Нумизмат П.Н. Петровтың айтуы бойынша Талғар қазынасынан табылған 15 күміс, төмен сынамалы қарахандықтар дирхамының 6 данасы 428/1036–430/1039 жылдары, ал қалған 9 данасы 431/1039–434/1043 жылдары аралығында соғылған. Осылайша, қазынаның хронологиялық құрамы өте қысқа уақыт аралығында, яғни 7 жыл ішінде соғылған монеталарды қамтиды.

Бұл монеталардың 431/1038–1039 жылдары соғылғын үлгілері зерттеушілердің қызығушылығын тудырған. Себебі бұл жылы Қарахан мемлекеті екі бөлікке бөлінді – Шығыс және Батыс қағанаттарға. Қазына құрамында тек Шығыс Қарахандықтар қағанатының монеталары бар. Оның ішінде 11 монета Таразда, 1 – Өзгентте, 1 – Ахсикетте, 1 – Қашқарда соғылған.

Монеталардың таралу ерекшеліктері де назар аударуға тұрарлық сұрақтардың бірі. Мысалы қазына құрамындағы монеталардың (немесе бүкіл қазынаның) Тараз аймағынан шыққаны байқалады. Бұл дерек сол кезеңде Тараз және оның айналасындағы аумақтарда ақша айналымы ретінде таралған монеталар негізінен осы өңірден шыққанын көрсетеді. Тараз монеталарының басым болуы осы аймақтың экономикалық және сауда орталығы ретіндегі маңыздылығын дәлелдейді. Бұл деректер «Ұлы Жібек жолы: Шелектен Талғарға дейін» атты көрмеде көрсетілген Талғар тиындарына қатысты П.Н.Петровтың айтқан пікіріне негізделіп отыр.

Орта Азия қалаларында соғылған және Талғар қалашығынан табылған бағалар сол кездегі сауда байланыстарының ауқымын көрсетеді. Металдық дайындамалардың табылуына қарағанда, Талғарда өз монета сарайы болса керек. Сауда және қолөнермен қатар, Талғар тұрғындары өндірістің қатынастарға да белсенді қатысқан, бұл археологиялық табыстармен, соның ішінде монеталар мен олардың соғылуына арналған дайындамаларға қарап болжам жасауға болады. Бұл Талғардың Ұлы Жібек жолындағы маңызды сауда және қолөнер орталығы болғандығын көрсетеді. Ғалымдар зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып XI-XII ғасырларда Талғар қаласында монета сарайы жұмыс істеген болуы мүмкін деген ойды ұсынды. Әйтсе де қала орнынан монета сарайының қалдықтары табылмағанмен археологиялық деректер соның ішінде табылған ұсталардың темір құралдары мен монета дайындамалары осындай болжам жасауға мүмкіндік беріп отыр.

Талғар қаласының Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан ірі экономикалық орталықтардың бірі болғаны еш күмән тудырмайды. Бірақ оның тарихи және стратегиялық маңызы әлі күнге дейін толыққанды анықталмай отыр. Археологиялық зерттеулер кезінде табылған көптеген импорттық жәдігерлер арқылы сауда айналымының қала өміріндегі ақша айналымына қаншалықты әсер еткендігін алға тарта отырып, қала мәдениетінің жаңа қабаттарын анықтауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байпаков К. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана). – Алматы: «Адамдар», 2007, 496 с.
2. Бернштам А. Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН КазССР, Серия Археологическая. – 1948.
3. Копылов И.И., Керекеша Л.И. Талкир (древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. – Алматы. 1993.
4. Маргулан, А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана – Алма-Ата, 1950. – 123 с.
5. Расторгуева В. С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков / Институт языкознания РАН. Москва: Восточная литература. РАН, 2000.- Т. 1.
6. Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. - Алматы, 1994. – 216 с.
7. Худун ал-Алем / Рукопись Туманского с введением и указателем В.В. Бартольда. Л., 1930. Лист 9; Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью // Сочинения. - М.: Наука, 1966. Т. 4. С. 75

ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20 ВЕКА

Бекмурзина В.Н.

Научный руководитель: доктор Ph.D. С.Т. Дюсупова

Международный университет Астана

Bekmurzinav@gmail.com

г. Астана

Этнический состав населения Казахстана в первой половине XX века представляет собой сложную и многообразную картину, сформировавшуюся под влиянием исторических событий и политических процессов.